

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*E-mail: momynova_b@mail.ru

КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ТІЛДІК ЕМЕС КОДТАРЫ

Аннотация. Мақалада тіл біліміндегі код термині, мәдени код проблемасы, кодтың семантикасы, код ұғымы мен шифр ұғымының тепе-теңдігі мен олардың арасында тепе-теңдік болмайтынын дәлелдейтін көзқарастар талданды. Тілдің түрлі қызметтері арасында мәдени қызметінің орны бөлек, өйткені тіл мәдени қызмет атқарады, сөздік қоры, мәтіндер арқылы тіл «мәдениеттің архивіне, оның жадына» айналады. Ал мәдени кодты таңбалар жиынтығы деуге болады. Ол өзінің бойына коммуникацияның бүкіл вербалды және бейвербалды таңба-белгілерін жинақтау арқылы маңызды мәдени ақпаратты жеткізеді. Ақпаратты бір формадан екінші түрге аудару үшін ойлаудың бейвербалды түрінің немесе тілдік емес кодтардың қызметі мен қажеттілігі зор.

Бейвербалды амалдар – тілдік қатынаста сөзбен қатарласа, сөздердің жанында жүріп орындалатын, коммуниканттар қабылдайтын көмекшілік қызметтегі амалдар. Олардың функциясы әртүрлі, қолданысы да үнемі ұқсас бола бермейді. Ал осындай эралуандығы коммуниканттардың интенциясына қарай туындап отырады. Ойлаудың бейвербалды түрі саналатын әрі тілдік емес, қосалқылық қызмет атқаратын бейвербалды амалдарды түрлі физиологиялық, психологиялық сипаттағы амалдардан ажыратудың бірнеше жолы бар, олар: коммуникациядағы мәнділігі, белгілі бір мақсатты көздеу барысында орындалуы, маңыздылығы және жалпыхалыққа, тілді тұтынушы ұжымға түсініктілігі т.б. болып табылады. Міне, осындай ерекшеліктер паралингвистика саласын зерттеудің өзектілігін білдіреді. Ал тілдік емес кодтарға жататын көмекші құралдарға қатысты көркем шығармалардан іріктеліп алынды.

Тірек сөздер: паралингвистика, код, мәдени код, коммуникацияның көмекші құралдары, бейвербалды элементтер, ойлау, код түрлері, ым, ишара т.б.

Б.Қ. Момынова^{1*}, Қ.Б. Слямбеков¹

¹Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Қазақстан

*E-mail: momynova_b@mail.ru

О НЕЯЗЫКОВЫХ КОДАХ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. В статье анализируются взгляды на концепцию кода в лингвистике, проблему культурного кода, семантику кода, эквивалентность концепции кода и концепции шифра, а также нетождественности между ними. Среди различных функций языка особая роль принадлежит культурной функции, эту функцию язык выполняет с помощью словарного запаса, текстов и язык становится «архивом культуры, ее памятью». А культурный код – это набор знаков, символов. Он передает важную культурную информацию, собирая все вербальные и невербальные средства общения. Существует большая потребность в невербальном мышлении или нелингвистических

кодах для перевода информации из одной формы в другую. Невербальные средства общения – это вспомогательные средства, выполняемые коммуникаторами, которые употребляются параллельно со словами в общении или находятся около них. Их функции различны, и их применение не всегда одинаково. И такое разнообразие связано с намерениями, интенциями коммуникаторов. Существует несколько способов отличить невербальные средства от других средств, от различных физиологических и психологических действий. К ним относятся: смысл в общении, роль в достижении определенной цели при общении, понятность для языкового сообщества и т. д. Эти особенности указывают на актуальность изучения паралингвистики. Примеры о вспомогательных средствах, связанных с невербальными элементами, были отобраны из художественной литературы.

Ключевые слова: паралингвистика, код, культурный код, средства общения, невербальные элементы, мышление, типы кодов, жесты, мимика.

В.К. Momynova^{1*}, К.В. Slyambekov¹

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*E-mail: momynova_b@mail.ru

ABOUT NON-LINGUISTIC CODES OF COMMUNICATION

Abstract. The article analyzes the views on the concept of a code in linguistics, the problem of cultural code, the semantics of the code, the equivalence of the concept of a code and the concept of a cipher, as well as the non-identity between them. Among the various functions of language, a special role belongs to the cultural function, this function is performed by the language with the help of vocabulary, texts, and the language becomes “the archive of culture, its memory.” And the cultural code is a set of signs, symbols. It conveys important cultural information by collecting all verbal and non-verbal communication. There is a great need for non-verbal thinking or non-linguistic codes to translate information from one form to another. Non-verbal means of communication are auxiliary means performed by communicators, which are used in parallel with words in communication or are located near them. Their functions are different and their application is not always the same. And this diversity is associated with the intentions of the communicators. There are several ways to distinguish non-verbal means from other means, from various psychological actions. These include: make sense in communication, have a role in achieving a certain goal in communication, understandability for the linguistic community, etc. These features indicate the relevance of studying paralinguistics. Examples of non-verbal elements were selected from fiction.

Key words: paralinguistics, code, cultural code, means of communication, non-verbal elements, thinking, types of codes, gestures, facial expressions, etc.

Кіріспе

Коммуникация теориясында «код» деп аталатын термин жиі қолданылады. Кодтың бір сөзбен ғана мәні ашылмайды. Код толық ашылуы, түсінікті болуы үшін ол мәтін, хабарлама, байланыс каналдары, модель (қалып) сияқты ұғымдармен сабақтастықта қарастырылады және осы ұғымдармен байланысы арқылы түсінікті бола түседі. Бұлардың бәрі де коммуникацияның категориалды аппараттары саналады.

Семиотикалық бағыт өкілдерінің бірі Ю.М. Лотман мәдениеттен таңбалық жүйені

байқап, оны «семиосфера» деп атады және биосфераның (жаһандық сипаты бар) аналогы іспетті бұл терминді енгізгенде, оның астарында жаһандық сипат барын көрсеткісі келді. Бір ғана мән-мазмұнды әртүрлі формальды және материалды құралдардың көмегімен түсіндіре алатын, әлемнің тілдік бейнесі ұғымына жақындап келетін, белгілі бір ұжымның көзқарасымен екіншілік белгілер жүйесін код санайтын Н.И. Толстой мен С.М. Толстаялар кез келген мәдениетті «әртүрлі кодтардың иерархиялық жүйесі» деп ұғындырады. Олар әлем мен адамның қарым-қатынасына негізделген «космогониялық, ономастикалық, энтомологиялық т.б. кодтар бар» деп жіктеп береді.

«Код» термині алғашында ғылыми-техниканың метатілінде пайда болып, кейіннен математика, биология, информатика, қолданбалы лингвистикада «кодталған жасанды таңбалар жүйесін бейкодтау» мағынасында жұмсалды. Біртіндеп психология, семиотика, психоллингвистика, коммуникация теориясы, лингвомәдениеттану мен этнолингвистикада оқып-тануға кілт бола алатын таңбалар мен символдар жүйесін белгілейтін ұғымға ауысты. Бұл ұғым қазір гуманитарлық ғылымдар саласында кең қолданылады, бірақ анықтамасы әлі күнге дейін нақтыланбай отыр. Яғни «Код – это система знаков и набор правил: их использование необходимо для шифровки, дешифровки, хранения и передачи информации» (Маслова, 2015:7). В.М. Маслова мен М.В. Пименова код терминінің көптеген ғылыми еңбектерде «шифр» сөзіне синоним болып жүргенін келтіріп, бұл терминология үшін жат құбылыс деп есептейді.

Материал және әдістер

Қазіргі қазақ тілінің, қазақ тіл білімінің даму бағытын байқататын белгілерді анықтау, паралингвистикаға байланысты деректерді жүйелеу мақсатында жинақтау, пайымдау, болжам жасау, мағыналық өзгерістерді түсіндіру, интерпретациялау, лингвистикалық, семантикалық талдау жасау, топтау әдістерін қолдану арқылы зерттеу жүргізілді.

Әдебиетке шолу

Мақалада В.Маслова, М.Пименовалар, В.Лазарев, Л. Шесток, У. Эко, Р.Якобсон, Д.Гудков, Г.Гийом, А. Байтұрсынұлы, Н. Уәли, О. Жұбаева, Ж. Ибраева, З. Теміргазинаның еңбектеріне шолу жасалды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ тіл біліміндегі ым мен ишараның, бейвербалды амалдардың тарихи-мәдени, әмбебаптық сипатына, мәдени кодтардың қызметіне, көмекші құралдар мен тілдік бірліктердің арасалмағына, ойлау жүйесінен алатын орнына көңіл бөлінді. Бейвербалды амалдардың коммуникациядағы атқаратын қызметінің маңыздылығы ұлттық менталдылықпен астасып жататыны нақтыланды. Осы бағытта зерттеу жүргізудің теориялық және практикалық маңызы бары көрсетілді. Дәлелдемелер, фактілер іріктеліп, бейвербалды амалдардың ең мәнді белгілері анықталды. Көтеріліп отырған мәселеге осы тұрғыдан қарау жаңа бағытта ғылыми ізденістер жүргізу үшін маңызды екені айтылды.

«Код» ұғымы лингвистикаға семиотикадан ауысты, ол мазмұн межесінің жеткізу межесіне сай болуы заңдылығына негізделеді. Код арқылы белгінің мәні айқындалады, интерпретатор ақпаратты «оқиды», зерделейді. Ал «оқу», зерделеу ережесін мәдениет белгілейді. Яғни оқу интерпретатордың мәдени хронотопына, мәдени құзыретіне байланысты болады. Кодты түсіну үшін ертеден қалыптасқан, ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан, атадан балаға мұра болып ауысқан, санада кодталған этномәдени

ақпаратты білу керек. Кодтарды бірнеше түрге бөлуге болады. Қарапайым кодтарға *сандық кодтар, телеграф кодтары, сигналдар жатады*, ал тілдегі мәдени кодтар – аса күрделі кодтар, олар тілдің ерекше қызметіне байланысты қалыптасқан.

Орыс тіліндегі үлкен мәдениеттану сөздігінде «мәдени код» терминіне мынадай анықтама берілген: 1) ключ к пониманию данного типа культуры (дописьменный, письменный, и т.д. периоды); 2) совокупность знаков (символов), смыслов (и их комбинаций), которые заключены в любом предмете материальной и духовной деятельности человека (Кононенко, 2003).

Тіл мәдени қызмет атқарады, сөздік қоры, мәтіндер арқылы тіл «мәдениеттің архивіне, оның жадына» айналады (термин М.В.Пименованікі). Өйткені ұрпақтан ұрпаққа тіл арқылы жететін тәжірибе тіл арқылы рухани және материалдық-заттық мәдениет деңгейіне көтеріледі. Коммуникацияның іске асуының, коммуникациядағы хабар алмасудың механизмін де код ашады. Мәдени кодты таңбалар жиынтығы деуге болады. Ол өзінің бойына коммуникацияның бүкіл вербалды және бейвербалды таңба-белгілерін жинақтау арқылы маңызды мәдени ақпаратты жеткізеді. В.Маслова мен М.Пименовалар, В.Лазарев, Л. Шесток, У. Эко, Р.Якобсондардың коммуникативті кодқа адресанттың және адресаттың кодын жағқызағынын, ал бұл кодтардың ұлт тілінің әлеуметтік және аймақтық тұрғыдан біркелкі еместігіне негізделіп, аталған ғалымдардың «денгейлік» кодтарды морфологиялық код, грамматикалық код, фоноло-гиялық кодтар деп бөлетінін келтіреді. Бірнеше көзқарасты келтіре отырып, ғалымдар: «Как видно из приведенных дефиниции, в лингвистике и семиотике код чаще всего отождествляется с языком, поскольку в терминах семиотики язык и код – это знаковые системы» (Якобсон, 7) дей келе, бұл пікірдің қарсыластары барын айтады, олар өз қарсылығын тілдің код болмайтындығымен түсіндіретінін, сондай-ақ тілдік кодтың мәтінді интерпретациялауда жетімсіз болатынын, осындай көзқарасты ұстанушылардың өз пікірлерінің дұрыстығын адресат пен адресанттың коды үшін аялық және негізгі білімнің қажеттігімен түсіндіретінін айтады. Солардың бірі Н.Лава ақпаратты бір формадан екінші түрге аудару үшін ойлаудың бейвербалды түрі немесе тілдік емес кодтардың да қажеттігін алға тартады. Дегенмен де сан алуан пікірлердің ішінде тіл мен код ұғымдарының арақатынасына байланысты Ю.М.Лотманның мына пікірі көкейге қонымды: «Фактически подмена термина «язык» термином «код» совсем не так безопасна, как кажется. Термин «код» несет представление о структуре только что созданной, искусственной и введенной мгновенной договоренностью. Код не подразумевает истории, то есть психологически ориентирует нас на искусственный язык, который предполагается идеальной моделью языка вообще. «Язык» же бессознательно вызывает у нас представление об исторической протяженности существования. Язык – это код плюс его история» (Лотман, 1996: 15).

Код коммуникацияның өмір сүруінің, қызмет етуінің механизмін түсінікті етеді. Ақпарат алу, хабар алмасу мәдени кодқа да қатысты болып табылады. Өйткені, мәдени код тілдік бірліктер мен таңба, белгілердің жиынтығынан құралады. Яғни мәдени код өз аясында вербалды және бейвербалды таңбаларды, символдар мен белгілерді қамтып, сол арқылы мәдени тұрғыдан маңызды ақпараттарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырады. Соның нәтижесінде қоғам тегеурінімен тәрбиеленген адам «туған» мәдениетінің тиесілі белгілерін, сондай-ақ сол социумға байланысты көзқарас пен қалыптасқан пікірлерлерді өзінің бойында жинақтап, ойында сақтап, санасына сіңіріп өседі. Дегенмен, ым, ишарат, түстер өздігінен мәнді бола алмайды, олар белгілі бір жүйенің контексті арқылы ғана мәнге ие болады. Бұл, негізінен, ұлттық сипаты басым

болып келетін бейвербалды амалдарға көбірек қатысты. Себебі, бейвербалды амалдар – әлеуметтік стереотиптер (айталық, жылау, күлу, қайғыру кезінде орындалатын ым-ишараттар, соматикалық амалдар т.б. көпке ортақ, көпке түсінікті және бір формада өтеді) саналады, бұлар әлемді тануға болатын, белгілі бір ұлт өкілдерінің әлемді қалай және қандай сипатпен қабылдайтынын көрсететін, танымдық ерекшелігі зор қатысым құралдары. «Бейвербалды амалдардың ұлттық спецификамен айрықшаланатыны яки әр ұлттың өзіне ғана тән ымы мен ишараты болатыны, олардың психологиялық жақтан, туған мәдениеті және әлеуметтік сипаты жағынан ерекшеленетіні, этникалық тұрғыдан шартты болатыны» (Леонтьев, 1993:20), сондай-ақ бейвербалды амалдардың әлемнің тілдік суретін жасаумен байланысты болып келетіні де, сондықтан. «Мәдени кодтар әлем туралы архетиптік және мифологиялық түсініктермен байланысты. Олар саналы және мәдениетті жан иесі адамдарға тән феномен белгі ретінде әмбебаптық сипатқа ие. Яғни мәдени кодты құпиялығын сақтап қалатын және ұрпаққа аманатталатын мәтін мен символдардың жиынтығы деп те түсінуге болады. Мәдени кодтарда өткеннен жинақталған тәжірибе негізінде пайда болатын символдар болады, олар мағынасын өзгерте отырып, жаңа мәдени кодтарға айнала алады. Басқаша айтқанда, мәдени кодтар өткен күндер белгісі ретінде де, болашақта да қатар өмір сүре алады. Мәдени кодтар өткен өмірден жинақталған тәжірибенің нәтижесі болғанмен, бүгінгі күн үшін де түсінікті» (Маслова, 2015).

Бейвербалды амалдар – тілдік қатынаста сөзбен қатарласа, сөздердің жанында жүріп орындалатын, коммуниканттар қабылдайтын көмекшілік қызметтегі амалдар. Сөйлеу әрекетіне олардың қатысуы, кірігуі әртүрлі сипатта, әртүрлі қалыпта өтеді, олар міндетті болуы мүмкін, орындалуы міндетті болмауы да мүмкін, тек осы амалдар арқылы ғана коммуникацияға қатысушы тараптар арасында түсіністік орнауы мүмкін, – қалай дегенде де, аталған амалдар ақпарат алмасуға, ақпарат жеткізуге араласқанда ғана бейвербалды амалдар болып саналады. Себебі, коммуниканттар тілдесім кезінде информацияны сөз арқылы ғана емес, бейвербалды амалдар арқылы да қабылдайды және көлемді ақпараттарды қабылдайды, оларды түсінгендіктен, өз тараптарынан кәдімгідей-ақ жауап беруге тырысады әрі бұл жауап беру реакциялары олардың санасына тәуелсіз, рационалды емес немесе иррационалды қабылдау сипатымен орындалады. «Адам өзімен тілдесіп тұрған коммуниканттың бетіне қарап тұрып, оның бет-әлпетінде, бет бұлшық еттері мен көзінде болып жататын өте нәзік өзгерістерді байқай алады және оларды өзінше интерпретациялайды. Бұл процесті тоқтату немесе қатаң және саналы түрде, сана деңгейінде бақылауға алу, мүмкін емес. Тіпті бұған деген қажеттілік те жоқ, өйткені ақпарат жеткізетін бейвербалды амалдар бәрібір де адам еркінен тыс орындалып кете береді. Бейвербалды амалдардың хабарларды жеткізу жылдамдығы адам сенгісздей жылдам және адам түйсігі деңгейінде орындалатындықтан, адам оларды сансыз көп мөлшерде қабылдай алады», – деп атап өтеді бұл турасында зерттеуші З.Темиргазина (Темиргазина, 2002: 40).

БІМ мен ишараттың қарым-қатынас үшін маңызын аталған автор: «Басқаша айтқанда, бейвербалды мәдени сфера ортасына келіп түскен адам сөздік пен грамматика заңдылықтарын білумен қатар, сол белгілі мәдениеттің өкілдері туралы қосымша ақпараттардан хабарлар болу керек, бұл бөтен мәдениет пен жағтүлді ортада дұрыс және тиімді әрекет ету үшін қажет. Және де бұл мәселенің маңыздылығы сонша, Е.М.Верещагин мен В.Г.Костомаровтың пікірлеріне сүйенсек, ол шеттілді игерумен пара-пар», – деп аса жоғары бағалайды (Темиргазина, 2002: 41). Міне, бұл пікір ым тілінің маңызын көрсетеді және ым-ишараттарды зерттеудің өзектілігін аша түседі,

сондай-ақ қатысым барысындағы бейвербалды элементтердің атқаратын өзіндік қызметі барын, практикалық мәні мен маңызының айтарлықтай екенін түсіндіреді. Бейвербалды амалдардың адамзат өмірі мен күнделікті тұрмыс-тіршілігіндегі өзіндік орнын нақтылайды, маңыздылығын дәлелдейді. Шынында да тілдегі таңба, сөз, дыбыс әрқайсысы өз алдына ерекше құбылыстар, өйткені олардың әрқайсысының өзіне ғана тән белгілері бар, бірақ ешқайсысы да бірін бірі, я болмаса бірі екіншісін жоққа шығармайды. Ауызша және жазба тілдегі қызметі мен мағынасына, семантикасы мен функциясына қарай олар әр түрлі зерттеудің нысаны болады. Тілдік таңбалар – этномәдени жүйеде өзіндік орны бар, этнотілдік сана көрсеткіші. Өйткені ұлттық сана маңызы айрықша, мәні жоғары білім кешенінен, білімдер жиынтығынан құралады. Ал білім жиынтығының құрамында бейвербалды амалдар бары дау туғызбаса керек, оның ішінде ділдік (менталды) сипаты басым, әдет-ғұрыппен, ұлттың материалдық дүниесі мен рухани әлемімен байланыстыларының орны тіпті ерекше. Мұндай бейвербалды амалдар ұлттық мәдениеттің құрамдас бөліктеріне жатады.

Бейвербал амалдар, символдар ұлт пен халықтың мәдени-танымдық дүниесінің айнасы, ұлттық сана мен оның ойлау дәрежесінің көрсеткіші, халықтың санасы мен ойлау жүйесіне икемделген және қалыптасқан өзіндік орны бар белгілер, таңбалар. Бұлар ұлт ментальдылығының көрінісі, ұлттың тілдік бейнесін толықтыратын фактілер, ұлт санасында орныққан, бекітілген фактілер. Б.Уорф көрсеткендей: «Біз әлемді бөлшектейміз, оларды ұғымға айналдырамыз және осындай жүйені алдын-ала қамтамасыз ететін қатысушылар ретінде, мағыналарды келісімге сай, бөлеміз. Бұл келісім белгілі бір ұжым үшін ықпалы зор және біздің тіліміздің модульдік жүйесінде бекітілген» (Уорф, 1960).

Ал Г. Гийом «Принципы теоретической лингвистики» еңбегінде ұлттық ментальды-лингвальды кешенді зерттегенде, «тілдік сана» ұғымын қарастыру қажет, өйткені «тіл ментальдылықты заттандырады», – деген өз пікірін айтады. Зерттеуші Д.Гудков Г.Гийомның ментальдылықты заттандыруға келгенде бейвербалды амалдардың орны ерекше болатынын, тіптен осыған сай келетін бірден-бір құбылыс бейвербалды амалдар дегенін ескере отырып (Гийом, 1992:114-127) бұл тұжырымды сөзсіз мойындауға тура келетінін айтады (Гудков, 1997:114-127).

Сөйлеудің көмекші құралдары бірнеше бөліктерден, атап айтқанда, таңбалар жиынтығынан, дыбыстық қосалқы құралдардан, дене арқылы жасалатын қимыл әрекеттер мен ым-ишараттардан құралады. Олар параамалдар, параэлементтер, парақұралдар, бейвербалды амалдар, тілдесімнің көмекші құралдары деп түрліше аталады.

Тілдегі интралингвистика, экстралингвистика, паралингвистиканың бір-бірінен айырмашылығын белгілеу қажет болғанда қатысымның маңызды саналатын бірлігі жадта болуы тиіс. Ол – коммуникациялық акт барысында сөйлеумен де, лебізбен де байланысып жататын жағдаяттан тыс тиісті мәліметті жеткізуші туралы сөйлеу актісі барысында нақтыланатын ақпарат. Бұл ақпарат – сөйлеу актісіне қатысатын субъектінің характеристикасы немесе сипаттамасы. Сөйлеу актісіне қатысатын субъектінің тілдік емес, тілге жаппайтын характеристикасына дауыс ерекшелігі (тон, тембр), артикуляциялық ерекшеліктер (кейбір дыбыстарды дұрыс айтпау, тілін бұрап сөйлеу, сақауланып сөйлеу, дауыстың қырылдап шығуы, дауыс жарықшақтығы т.б.) жатады. Бірақ бұл физиологиялық ерекшеліктер мен кемшіліктердің коммуникант арқылы жеткізілуге тиісті ақпараттың мазмұнына тигізетін әсері болмайды, тіпті оған қатысы жоқ деуге болады, бар болғаны тыңдаушының құлағына жағымсыз титоі мүмкін.

Өйткені аталған ерекшеліктер мен кемшіліктер субъектінің биологиялық ерекше-

ліктеріне жатады және тілдік жүйеге әсері жоқ, оның құрылымына ықпалы жүрмейтін, тілдік параметрлерді құрауға қағыспайтын ерекшеліктер, сондықтан бұларды медицина, анатомия, психология сияқты ғылым салалары зерттейді. Соған орай паралингвистикалық құралдарға субъектіге жұмсалым кезінде, қолданыс барысында көмегі тиетін, вербалды коммуникация барысында ішінара ұшырасып жататын кейбір ақау-кемшіліктерді реттейтін, сезім мен эмоцияны, көңіл-күйді нақты жеткізетін әрі өзгеге байытып жеткізетін құралдар ғана жатқызылады. А.И.Смирницкий «тілден тысқары қалдықтар» деп атаған бұл құралдар туралы Г.В.Колшанский: «Паралингвистика тіл жүйесінен керексіз етіп шығарып тастайтын «қалдық» емес, керісінше, нақты бір тілдік қағысымға айрықша релевантты, сөйлеу жүйесінің функционалды компоненті», – дейді (Колшанский, 1974: 19).

Сонда тіл мен паратілдің арасалмағы, олардың бір-біріне деген қарым-қатынасы мынадай болып шығады: тілдік немесе негізгі (басым) және паралингвистикалық немесе екіншілік яки қосалқылық жүйелер қағынасына негізделеді. Сонымен бірге ескерер маңызды жайт, коммуникативтік актіге қағысып тұрған сөйлеушінің *тілін шайнап сақаулауып сөйлеуі*, дауыс дірілінің (тембірінің) кемшіліктері, айталық, *қырылдап сөйлеуі*, жеткізілетін ақпараттың мазмұнына әсер етпейтін *иіңкілдек* яки *гүрілдек дауысы*, әдетке айналған қимылдар жасауы (*иығын қомдай беруі*, *маңдайын жиырып*, *қайта-қайта мұрнын ретсіз тарта беруі*, *басын тырналауы*, *қаси беруі*, *өз шашын өзі сипай беруі*, *бетінің қуарыңқылығы* немесе, керісінше, *аса қызылдығы*, *қансыз сұрлығы* т.б.) – бұлар коммуникация арқылы жететін ақпаратқа қағысы жоқ, коммуниканттардың физиологиялық ерекшеліктері ғана. Физиологиялық ерекшеліктер тек денеге, дене қалыбына, дағдыға, әдетке айналған қимылдарға ғана қағысты емес, дауыстың түрлі діріліне (тембіріне) де қағысты болады.

Мысалы: Кейде *маңдай терісін жиырыңқырап, екі көзін жұмып* сөйлей бастайтын әдеті бар (Әуезов М. Жиырма томд., 3-т., 122-б.); Басқарма бірдеңеге қатты риза боп, *рахаттанғанда мұртының оң жақ қияғын ширататын-ды* (Кекілбаев Ә. Құс қанаты, 17-б.), я болмаса: Өзінің *шарылдаған қатты үнімен* дауыстап тұрып, іле жөнелді (Әуезов М. Жиырма томд., 5-т., 8-б.); Ол өзінің Ділде *даусына ұқсастау гүжілдеңкіреп* шығатын салмақты үнімен, жаңағы екі жас, іні-достарға көлденең бір сөз тастаған (Әуезов М. Жиырма томд., 5-т., 29-б.) – дегенде, осындай физиологиялық ерекшеліктер көрсетіліп, жеке бір адамдардың айрықша дауысы, әдетке айналған қимылдары жөнінде айтылып тұр.

О.Бөкеевтің «Тоқадан қалған тұяқ» әңгімесіндегі Тоқа шалдың образын осы физиологиялық ерекшелік пен дағды көрнекілеп тұрады:

– *Ассалаумалайқум!*

– *Әлексалам, молда бол, балам, а-а-а ... ертелетіп жүрсің зой. Әкесі еріншек болса, баласының мазасы кетеді деген осы, шырақ.*

– *Біздің сиыр жоқ, ақсақал, түнде күресінде жатыр еді... көрмедіңіз бе?*

– *А-а-а... Көрдім-ау деймін. Жоқ, көрмедім білем... А-а-а, – деп мұрнын тартқаны алыстаған сайын құлағыма жақын естілгендей»* (Бөкеев О. Ұйқым., 289-б.). Тоқа шалдың мұрнын тартатын дағдысы мен әр сөзін *а-а-а*-дан бастауы коммуникант үшін ақпаратқа әсер ететін мәнді құбылыс емес, тек дағды ғана әрі физиологиялық ерекшелік. Бұл жеке адамға ғана тән ерекшеліктердің, дағдының, кемшіліктердің ақпаратқа әсері тимейтіндіктен, бұлар физиологиялық ерекшеліктер ғана болып есептеледі, мұндай дағдыны тілді тұтынушы қоғам тұтас қолданбайды да, сондықтан параэлементтердің санатына енбейді, адамның физикалық күйіне

жатқызылады және паратілдік жүйеге қойылатын өлшем-белгілерге, талаптарға жауап бермейді.

Адамның дене қалыбы, сыртқы бейнесі, ым-ишараты адам туралы ақпарат жеткізе ме? Адам ымы мен ишараты, дене қимылдары арқылы өзі туралы негативті немесе позитивті пікір қалыптастыра алатын кездері көп.

Адамның физикалық ерекшеліктерін зерттейтін ғылымды физикастика деп атайды. Коммуникацияға қатысушының сыртқы сүйкімді келбеті, сымбатты денесі, бойы мен тұрқына сай толықтығы ол адам туралы жағымды пікір қалыптастырады. Сондай-ақ сыртқы келбетінің келістігі мен бет-пішініндегі жылту коммуникация кезінде ондай адамның өз мақсатына қол жеткізуіне жақсы мүмкіндік туғызады. Шынында да, адамның әр қимылы, ымы мен ишараты, дене қозғалысы адам туралы бір көргеннен пікір қалыптастырады. Мысалы, «Абай жолы» романындағы Оспанның *күлкісі, ымы мен ишаратының* оның қасындағы коммуникативтік актіге қатысып отырған адамдарға қалай әсер еткенін мына бір үзінді байқатады: *«Оспан орысша білмей, тіл-маш арқылы сөйлесе де, өзінің сырт ажарымен Казанцевқа және әсіресе оның әйелі Анна Митрофановнаға сүйкімді көрінген. Бұның қатты күлкіде ақсиып көрінетін мінсіз аппақ тістері, қызыл ерні, қара мұртты да өзгеше. Бірде қызуден, бірде көңілді әзілмен айқын ашылып, жалт-жұлт етіп отыратын шошақтау үлкен көздері де әсерлі. Шам отындай, лапылдап жанғандай, бір қызуды білдіріп тұратын көз. Өзге тұңғыық, қымыр, атқамінердің бәрі шынын ішіне тығып, сырттан, бет ажардан түкті сездірмеуге тырысса, Оспан олай емес. Олардың қасында ақтарылып, ағылып отырған кең сабадай. Күлкісін де, ашуын да, наз-наразылығын да ірікпейді. Шын бейіл берген адамына ыстық көрінетін қошеметін де мол төгіп отырады. Үлкен, ауыр, алып денесі бейіл берген қонағын күтуде соншалық тез қозғалады. Оның шапшаңдығы қолдаяқты баладай, оқшау бөлініп тұрады. Осы жайларының барлығы Казанцев пен әйеліне, Никифировқа, тілмаш, урядник, стражниктерге ерекше жағатын»* (Әуезов М. Жиырма томд., 5-т., 51-б). Міне, адамның әр қозғалысы, әрбір ишараты мен бет-пішінінің жағымдылығы маңайындағыларға осылайша өз әсерін береді.

Ал, керісінше, қалыптасқан ұғымдарға сай келмейтін пішін жағымсыз сезім тудырады: Кейін білді – ол – әкесі өліп отырсын мейлі *қабағын бір шытпай, жымшып тұра береді екен* (Кекілбаев Ә. Құс қанаты, 7-б.). «Көксұр Елемес» аталған осы кейіпкердің орынды-орынсыз жымия беретін дағдысы оны жағымды етіп көрсетпейді. Бірақ таңба да, белгі де, бейвербалды құралдар да – бәрі де қосалқы құралдар. Қосалқы құралдардың қатарына дыбыстар да енеді. Бұл турасында Ж.Ибраева: «Көп адамдар осы уақыттың айтарлықтай бөлігі қарым-қатынастың тілдік емес формасына: бет-әлпеттің өзгеруіне, визуалды қарым-қатынасқа, дауыс тембрі және тоны, әртүрлі ым-ишара белгілеріне, топтағы өз орнын анықтауға кеткендігін аңғармайды да», – деп, қосалқы құралдардың белгілі бір қызметі барын аңғартады (Ибраева, 2010: 56).

Дыбыстық қосалқы немесе көмекші құралдарды қарастыратын сала паралингвистика және паралингвистикалық факторлар туралы Дж. Трайгер «паралингвистикалық факторлар – бұлар бір ғана үннің түрлі коммуникативтік өзгешеліктері» екенін айта келіп, паралингвистиканы екіге бөледі: 1. вокализация; 2. тон, тембр, ритм, пауза, интонация.

Вокализация (vocalisations): а) мінездеуші (vocal characterisers), бұлар күлкіден, жылаудан, қазақтарда дауыстың сыңсып шығуы, ыңырана сөйлеу сияқты т.б. естілетін дауыс пен дыбыс түрлерінен; ә) квалификаторлар (vocal qualities), үннің интенсивтілігі мен тонынан құралады (қазақ табиғатында екпіндей, ақыра, сыбырлай, еңтіге, өршелене,

шаңқ ете, шәңк ете т.б. сияқты сөйлеу кезіндегі дауыс ерекшеліктерінен құралады); б) ажыратқыштар (vocal regates), бұларға сөйлеу кезінде еріктен тыс орындалатын *ым-м, қы-х-х, хім-м, е-э-э, -ы-ы*, т.б. адам шығаратын мәнді үндер, дыбыстар жатады.

Тіл білімінде паралингвистика қандай ғылым саласы, ол нені зерттейді, зерттеу нысаны қандай және қандай бөліктерден тұратынын айқындауға қатысты айтылған түрлі пікірлер мен көзқарастар бар. Ал осыған дейінгі айтылғандарды түйіндегенде, *паралингвистиканың лингвистикалық жүйеде өз орны бары, көмекшілік қызмет атқаратыны, сонымен қатар тілдік емес құралдардың нақты бір сөйленіс кезіндегі жұмсальмдық қызметін, мағыналық жақтан түрленімін зерттейтін функционалды сала* екені айқындала бастайды.

Осы мәселелерге орай паралингвистикада осыған дейін жете қарастырылмай келген, бірақ зерттелуге тиісті деп саналатын төмендегі мәселелерді атап кетуге болады:

1. Тілдесім әрекетінің көмекші құралына жатқызылып жүрген бейвербалды амалдар мен паралингвистикалық құралдардың таңбалық қасиеттері де көп. Сондықтан тіл жүйелері мен тіл деңгейлерінің бір-бірімен сабақтасып, ұштасып жатуына сай олардың таңбалық, белгілік мәндері ым-символдар, ишарат-символдар т.б. тұрғыдан да зерттелуі тиіс.

2. Тілдесім әрекетінің ауызша сөйлеу арқылы және жазбаша немесе жазу арқылы екі түрмен іске асатынын ескерсек, олардың аталған екі қырын зерттеу, арақатынасын ашу да зерттеушілердің міндетіне жатады.

3. Паравербалды, яғни бейвербалды амалдардың бір тобы адамның мінез-құлқы, жүріс-тұрысы, әлеуметтік жағдайы мен ортасынан хабар беретіндіктен, олардың көбі табиғи, оның ішінде адами іс-әрекеттер болып табылады, сондықтан олар жалпы тіл біліміндегі психолінгвистика, әлеуметтік лингвистика, тілдің логика-философиялық қағидаттарымен бірлестікте қарастырылуы тиіс және осындай зерттеулерде тіл мен сөйлеу әрекетінің когнитивтік, әлеуметтік-психологиялық жағы мейлінше толық қамтылады. Осы мәселелерді қарастырған және сөз мәдениеті тұрғысынан жан-жақты саралаған ғалымдардың бірі – профессор Н.Уәли. Сөйлеу актілерінің жиынтығы сөйлеу әрекетін құрайды, қазақ тіл білімінде сөйлеу әрекетін, сөйлеу актісін белгілі бір деңгейде қарастырған Л.М.Шайкенова, Д.А.Әлкебаева т.б. ғалымдардың еңбектері бар.

4. Паралингвистиканың семиотикалық-таңбалық ерекшеліктерін зерттегенде де, ұлттық сипатына тоқталып, анықтағанда да этнолингвистика мен лингвомәдениеттанудың теориялық қисындарынсыз зерттеу жүргізу ойдағыдай нәтижеге жеткізбейді, кей жағдайда мүмкін де емес, тіпті белгілі бір ойды тұжырымдау қиынға түседі, сондықтан оларды сабақтастықта зерттеу қажет.

5. Адамның жан-жүйесі, көңіл күйінің сөйлеу үстіндегі көрсеткіші ретінде аталып жүргенмен, жағымды-жағымсыз жақтарының тілдесім барысындағы сипатына баға беру тұрғысынан да қазақ тіл білімінде параамалдардың ерекшеліктері жүйелі классификацияланбаған. Адам табиғатымен тығыз байланысты ерекше құбылыс болғандықтан, тіл ойды жеткізудің құралы ғана емес, адамның түрлі жай-күйін, ішкі дүниесін, сезімін де жеткізеді. Ал сөйлеу кезінде сезімді жеткізуші көмекші құралдардың, атап айтқанда, бейвербалды амалдардың, орны бөлек. Себебі бейвербалды амалдар орындалғанда сөздің орнына эмоцияны жеткізу үшін ым, ишарат, дене қалыбы (поза) қолданысқа түсе алады. Тіпті осы амалдардың сөзден де өтімді, тиімді болатын кездері бар. Сонымен бірге экспрессияның бояуын қалыптастырып әрі белгілі бір эмоциялық күй-қалыпты нақтылай жеткізуде де параамалдардың айтарлықтай орны бар. Бұл мәселе де өз деңгейінде қарастырылуы тиіс.

6. Тіл және сөйлесу әрекеті кезінде маңызды саналатын параэлементтердің коммуниканттың құзыреттілігіне, әсеріне, аялық біліміне қатысына, элементтің тілдік суретін толықтыруына және тіл деңгейлерінің түрлі аспектілерін ашудағы көмекші құралдардың орнын нақтылауына қарай маңызы бар.

Онтологиялық тұрғыдан ойлаудың жеке-дара өмір сүру формасы – тілдік материал. Аталған тілдік материал «исключает понятие разнооформленности мышления в языке и в речи. Субстанционально, а следовательно, и онтологически язык един как форма выражения мышления, и с точки зрения ни теоретически, ни практически нельзя доказать реальность дихотомии язык – речь» (Колшанский, 1975:33), – деп пікір білдірген зерттеуші аталған ұғымдардың онтологиялық тұрғыдан *тіл* мен *сөйлеу әрекеті* (сөйлеу, тілдесім) бір құбылыс ретінде, гносеологиялық тұрғыдан тіл – *нысан* және *тіл модельретінде* қарастырылуы тиістігін, ал әдістемеде тіл – *тіл туралы білім* (білімдер жиынтығы), *сөйлеу* (сөз) – *тілді меңгеру* (игеру) мен *тілдік қатынас* (коммуникация) құралы санатында қарастырылуы тиістігін көрсетеді. Ал бейвербалды амалдар сөйлеуде яки тілді игеруде, тілдік қатынаста, коммуникацияда аса маңызды.

Тіл атау сөздер мен олардың таңбасынан ғана құралмайды. Тілдің материалдық бірліктерінің идеалды компоненттерін іздеу барысында лингвистер тілдік таңбаның, белгінің лингвистикада *мазмұн, семантика, мағына, информация, мән, ақпар* деп аталып жүрген екінші қыры туралы жалпы түсініктермен шектеле бастаған кезде сөйлеуге адамның танымдық іс-әрекетімен байланысты, жалпы адамзат танымының артуымен байланысты, көңіл аударуларына тура келді. Когнитивтік (танымдық) лингвистикадағы концепт туралы түрлі анықтамаларды саралай келіп, О.Жұбаева: «Концепт индивидтің ғалам нысандары туралы ойы, түсінігі, білімі болып табылады. Сол себепті концепт ғалам туралы білімді сақтап, концептуалды жүйе құрайды», «концепт – ұлттық колорит мәнін білдіретін ментальділіктің негізгі көрсеткіші. Онда этномәдени семантикаға негізделген бейне, ұғым, символ ретінде көрініс табады; концепт сөйлеушілердің жеке және ұжымдық санасында ұғым мәнімен барабар, онда сөздің сөздіктегі мағынасы мен адамның жеке тәжіибесі ескеріледі» деген (Колшанский, 1975:26) тұжырым жасайды. Осы тұжырымдағы бейне, символдардың бейвербалды құралдарға тікелей қатысы бар. Өйткені концептілердің түзіліміндегі бейвербалды элементтердің орнын мүлде жоққа шығаруға болмайды. Сондықтан осы арада Н.Уәлидің *дәмбейне, иісбейне, көзбейне, тәнбейне, естілімбейне* түрлеріне жасаған жіктелімінің де (Уәли, 2007: 49) бейвербалды амалдар сипатына келетінін айту керек. Өйткені бұл аталымдардың сезім мүшелеріне тікелей қатысы бар. Ал бейвербалды құралдардың эмотологиялық ерекшелігін ескергенде, бәрі де бейвербалды амалдардың характеристикасын жеткізетінін жоққа шығару қиын. Ал алғаш осы сезім мүшелерінің морфологиялық құрылымды түзуге көмектесетінін түсінген ғалым ретінде О.Жұбаева А.Байтұрсынұлын атайды. Ол тәжірибені дерексіз зат есімдерді топтастыруда ескерілмей жүргенін, болашақ оқулықтарды назарда болуын ескертеді. Шынында да А.Байтұрсынұлының сөзі айтылған пікірдің негізсіз емесін білдіреді: «Зат тегінде екі түрлі: біреулері – көзге көрінетін, құлаққа естілетін, мұрынға иіскелетін, тілге татылатын, денеге сезілетін деректі заттар, екіншілері – көзге көрінбейтін, құлаққа естілмейтін, мұрынға иіс келмейтін, тілге татылмайтын, денеге сезілмейтін, адам ақылымен ғана білетін дерексіз заттар. Сол деректі һәм дерексіз заттардың атын көрсететін сөздерді зат есім дейміз» (Байтұрсынұлы, 1992: 199-200).

Тілдің мазмұндық қырының барлық сипаттамасы адамның танымына қарай

қалыптасады, тек оны әртүрлі атау үрдісінің орын алуы лингвистердің қай әдістемені басшылыққа алуымен байланысты. Міне, сондықтан адамның табиғатымен, адамның жан-дүниесімен, адамның болмыс-бітімі және ой-санасымен тығыз байланысы бар паралингвистикалық амалдардың тілдік табиғаты қызықты, ол бүгінгі күнгі тіл білімінің өзекті мәселесі саналады.

Вербалды және бейвербалды категорияларды бір-бірімен байланысып жатқан, бірін-бірі толықтыратын құбылыс деп тани отыра, олардың бірінен-бірі бөлек, объективті және субъективті факторлар қалыптастырған тілдегі құбылыстар екенін айтпасақ болмайды. Олардың өзара арақатынасының философиялық, логика-психологиялық тұрғыдан күрделілігі сөз болып келеді. Ғалым Г.В.Колшанский бұл екі құбылыстың ара-қатынасын былайша ашып көрсетеді: «Жалпы алғанда паралингвистикалық аспект вербалды қатынаспен үйлесімді алып зерттегенде ғана релевантты болады. Тілдік емес қатынас жағдаяттары психология мен физиологияның және этнографияның түйісінде орналасқандықтан, паралингвистика аясынан (сферасынан) тыс, шет қалады» (Колшанский, 1973:7).

Бұл пікірден туындайтын және аңғарылатын келесі бір мәселе – паралингвистикаға не жатағынын анықтап алу керектігі. Яғни физиологиялық әрекеттер мен параамалдар бір-бірінен бөлек, табиғаты, мәні, мағынасы жағынан әрбасқа құбылыстар екенін түсіну керек және түсініп-білу бар да, оларды айырудағы негізгі критерий, өлшем-белгінің қандай болатынын белгілеу, танып-білу бар.

Бейвербалды құралдармен хабар алысу қай салада жүзеге асады, өмірде қалай, қандай күйде кездеседі? Бұл жерде бір-бірімен тілдік қатысымға түскен кездегі адамдардың ақпарат жеткізуі мен осы түсінікке жақын, іргелес хабар тасымалдаушы құралдар (телеграф, телеграмма) арқылы ақпарат алысудың арасында айырмашылықтардың барын айтпасақ болмайды. Телеграфпен жеткізілетін хабарлар тек вербалды түрде жүзеге асады, яғни коммуникатор мен реципиент арасында вербалды ақпарат түрі болады. Адамдардың тілдік қатысымы телеграмма немесе хат-хабар алысып, вербалды хабарласумен бірдей емес. Яғни коммуникация барысында адамдардың айтқан сөзінің эмоциямен астасып берілуі, эмоцияның сөйлеушіге де, тыңдаушыға да әсер етуі ақпараттың бейвербалды аспектісін тудырады, бұл *бейвербалды коммуникация* деп аталады. Ал телеграф көмекші техникалық құрал болғанмен, ақпарат вербалды түрде ғана коммуникантқа жеткізіледі.

Бейвербалды амалдар туралы айтқанда, коммуникация мәселесіне соқпай өту мүмкін емес. «Коммуникация – бір адамнан екінші бір адамға ақпаратты жеткізу. Адамдардың басым көпшілігі сергек күйінде уақытының 75-пайыздан астамын басқа адамдармен үздіксіз білім, ой-пікір, идея алмасуға жұмсайды. Оның үстіне көп адамдар осы уақыттың айтарлықтай бөлігі қарым-қатынастың тілдік емес формасына: бет-әлпеттің өзгеруіне, визуалды қарым-қатынасқа, дауыс тембрі және тоны, әртүрлі ым-ишара белгілеріне, топтағы өз орнын анықтауға кеткендігін аңғармайды да. Осы жерге адамның киіну мәнерін, киім кию стилін, сонымен қатар адам қалай үндемейтіндігін немесе тыныштықты қалай бұзатындығын жатқызуға болады. Адамдар бір-бірімен қарым-қатынасқа түсе отырып, бір мезгілде өздерінің ойы мен тілектерін екі түрлі амалдармен (сөйлеу және бейсөйлеу) білдіреді. Егер бейвербалдық белгілер мен ауызша серпіндер (импульстер) бірлеспесе, қарым-қатынастың ағыны бұзылады» (Ибраева, 2010:56).

Қорытынды

Адамдар арасындағы табиғаттың сыйы саналатын тілдік қатынасты зерттеу үнемі назарда. Ал қазіргі лингвистикалық зерттеулерде функционалды күйден бөлек, яғни абстракцияланған формальды жүйе түріндегі зерттеулерден тілді әлеуметтік контексте жүзеге асырылатын өзара қарым-қатынастағы әрекет құралы ретінде қарастыратын ізденістерге бет бұрылуда. Сондықтан паралингвистиканың жете зерттелуі қай тұрғыдан болмасын маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР

Маслова В.А., Пименова М.В. (2015) Код культуры в пространстве языка. – Санкт-Петербург. –148 стр.

Кононенко Б.И. (2003) Большой словарь по культурологии. – Москва.

Лотман Ю.М. (1996) Внутри мыслящих миров. – Москва.

Леонтьев А.А. (1993) Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – Москва.

Маслова В.А. (2015) Основные вопросы лингвокультурологии // Материалы XIX Международной научной конференции по проблемам когнитивной лингвистики «Новые парадигмы и новые решения в когнитивной лингвистике». Серия «Филологический сборник», Выпуск 19. – Талдыкорган – Санкт-Петербург – Кемерово – Талдыкорган, 30 июня.

Темиргазина З.К. (2002) Современные теории в отечественной и зарубежной лингвистике. – Павлодар. – с.106.

Уорф Б. (1960) Отношение норм мышления к языку // Новое в лингвистике. – Вып. 1 – Москва,

Гийом Г. (1992) Принципы теоретической лингвистики. – Москва, С.71

Гудков Д.Б. (1997) Алгоритм восприятия текста и межкультурная коммуникация // Язык, сознание, коммуникация. Вып. 1. – Москва.

Колшанский Г.В. (1974) Паралингвистика. – Москва: Наука. – 81.

Ибраева Ж.Қ. (2010) Психоллингвистика негіздері. – Алматы: Қазақ университеті. – 125 б.

Колшанский Г.В. (1975) Соотношение объективных и субъективных факторов в языке. – Изд. Наука. – Москва.

Жұбаева О. (2014) Морфологиядағы тілдік білімнің концептуалдануы // Кітапта: Грамматикадағы дүниенің тілдік бейнесі. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы. – 400б.

Уәли Н. (2007) Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – Фил. ғыл. докт. Дисс. қолж.:10.02.02-қазақ тілі. – Алматы. – 329б.

Байтұрсынұлы А. (1992) Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі. – 400б.

Колшанский Г.В. (1973) Функции паралингвистических средств в языковой коммуникации // Вопросы языкознания. – №1. – с. 17-23.

REFERENCES

Bajtursynuly A. (1992) Til tagylymy. – Almaty: Ana tili. – 400 b. [Baitursynov A. (1992) Language lessons. – Almaty: Ana tili. – 400 p.] (in Kazakh)

Gijom G. (1992) Principy teoreticheskoy lingvistiki. – Moskva, S.71 [Guillaume G. (1992)

Principles of theoretical linguistics. – Moscow. P.71.] (in Russian)

Gudkov D.B. (1997) Algoritm vosprijatija teksta i mezhkul'turnaja kommunikacija // Jazyk, soznanie, kommunikacija. Vyp. 1. – Moskva. [Gudkov D.B. (1997) Algorithm of text perception and intercultural communication // Language, consciousness, communication. Issue 1. – Moscow] (in Russian)

Ibraeva Zh.K. (2010) Psiholingvistika negizderi. – Almaty: Kazakh universiteti. – 125 b. [Ibraeva zh.K. (2010) Fundamentals of Psycholinguistics. – Almaty: Kazakh University. – 125 P.] (in Kazakh)

Kononenko B.I. (2003) Bol'shoj slovar' po kul'turologii. – Moskva. – 450 c. [Kononenko B.I. (2003) A large dictionary of cultural studies. – Moscow. 450 p/] (in Russian)

Kolshanskij G.V. (1974) Paralingvistika. – Moskva: Nauka. – 81. [Kolshansky G.V. (1974) Paralinguistics. – Moscow: Science. – 81] (in Russian)

Kolshanskij G.V. (1975) Sootnoshenie obektivnyh i subektivnyh faktorov v jazyke. – Izd. Nauka. – Moskva. – 230 s. [Kolshansky G.V. (1975) The ratio of objective and subjective factors in the language. - Ed. The science. – Moscow. 230 p.] (in Russian)

Leont'ev A.A. (1993) Jazykovoe soznanie i obraz mira // Jazyk i soznanie: paradoksal'naja racional'nost'. – Moskva. - 160 s. [Leontiev A.A. (1993) Language consciousness and the image of the world // Language and consciousness: paradoxical rationality. – Moscow.- 160 p.] (in Russian)

Lotman Ju.M. (1996) Vnutri mysljashhiv mirov. – Moskva. – 230 c. [Lotman Yu.M. (1996) Inside the thinking worlds. – Moscow. – 230 p.] (in Russian)

Maslova V.A., Pimenova M.V. (2015) Kod kul'tury v prostranstve jazyka. – Sankt-Peterburg. –148 str. [Maslova V.A., Pimenova M.V. (2015) Culture code in the space of language. - St. Petersburg. –148 p.] (in Russian)

Maslova V.A. (2015) Osnovnye voprosy lingvokul'turologii//MaterialyHIX Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii po problemam kognitivnoj lingvistiki «Novye paradigmy i novye reshenija v kognitivnoj lingvistike». Serija «Filologicheskij sbornik», Vypusk 19. – Taldykorgan – Sankt-Peterburg – Kemerovo – Taldykorgan, 30 ijunja. [Maslova V.A. (2015) The main issues of cultural linguistics // Materials of the 19th International Scientific Conference on the Problems of Cognitive Linguistics “New paradigms and new solutions in cognitive linguistics”. Series “Philological Collection”, Issue 19. – Taldykorgan – St. Petersburg – Kemerovo. – Taldykorgan, June 30] (in Russian)

Temirgazina Z.K. (2002) Sovremennye teorii votechnestvennoj i zarubezhnoj lingvis- tike. – Pavlodar. – s.106. [Temirgazina Z.K. (2002) Modern theories in Russian and foreign linguistics. – Pavlodar. – p.106.] (in Russian)

Zhubaeva O. (2014) Morfologijadagy tildik bilimnin konceptualdanuy // Kitapta: Grammatikadagy dunienin tildik bejnesi. – Almaty: «Kazygurt» baspasy. – 400b. [Zhubayeva O. (2014) Conceptualization of language knowledge in morphology // In the book: Linguistic image of the world in grammar. –Almaty: Kazygurt Publishing House. – 400p.] (in Kazakh)

Uali N. (2007) Qazaq soz madenietinin teorijalyk negizderi. – Fil. gyl. dokt. Diss. qolzh.:10.02.02-qazaq tili. – Almaty. – 329b. [Uali N. (2007) Theoretical bases of Kazakh speech culture. “Phil.” science Ph.D. Diss.manuscript: 10.02.02-Kazakh language. – Almaty. – 329 p.] (in Kazakh)

Uorf B. (1960) Otnoshenie norm myshlenija k jazyku // Novoe v lingvistike. – Vyp.1– Moskva – 164 c. [Whorf B. (1960) The relation of norms of thinking to language // New in linguistics. – Issue. 1– Moscow. – 164 p.] (in Russian)